

Limiar

Ana I. Boullón Agrelo
Luz Méndez
Real Academia Galega

O eixe temático desta VII edición da Xornada de Onomástica de Pontevedra é a onomástica literaria, que se basea principalmente no estudo dos nomes propios de persoa ou de lugar na creación literaria e da súa función estilística, tanto desde o aspecto do contido (a relevancia e o valor dun nome en canto que se lle aplica a un personaxe e a un lugar), coma desde o da forma (o efecto estético ou a sonoridade, máis evidentes na poesía, por exemplo). E son diversos os enfoques desde os que pode abordarse, como podemos ver nos traballos sobre esta materia que tomaron como punto de partida a nosa literatura: a poesía galega (Cochón 2008, 2009), autores específicos como Sarmiento (Angueira 2014), Pondal (Ferreiro 2017, 2018), Álvaro Cunqueiro (Ionescu 1993; Palacio 2004; Nogueira 2004, 2007) ou Novoneira (Angueira 2010), novelas concretas, como *Maxina* (Fernández Salgado 2016) ou *Costa do solpor* (Lema Suárez 2017). Todas elas achegas importantes, pero, como se ve, magras no seu conxunto, se consideramos a pegada e a significación da onomástica na nosa literatura: nomea o espazo, a terra, a paisaxe; nomea as persoas, con alcumes, con nomes, ás veces inventados, sempre significativos. Por iso dicía Novoneira: “É nomeando e non describindo cando as palabras cumpren a súa potencia” (ápuđ Angueira 2010, p. 37). Na poesía, os innumerables nomes nosos serven non só para a descrición da beleza, senón tamén como sinal de resistencia ou de denuncia.

No que toca especialmente á narrativa, Aleksander Wilkoń propuxo en 1970 (ápuđ Gibka 2019) unha tipoloxía de funcións dos nomes propios na literatura: amais da función primaria de todo nome propio, a individualización de persoas ou lugares concretos, sinalaba cinco secundarias: localizadora (sitúan a acción nun tempo ou lugar específico), sociolóxica (indican a afiliación social, de grupo ou nacional), a alusiva (se se refiren de forma máis ou menos cifrada a persoas ou lugares reais), a expresiva (manifestan determinadas emocións e un fondo emocional) e a semántica (expresan o mesmo có seu significado literal ou metafórico). Non necesariamente os nomes propios desempeñan todas estas

funcións, e tamén é posible que exerzan outras, pero esta aproximación dá boa conta da complexidade e do interese que poden ter para o bo entendemento dunha obra literaria.

Para arrequecer estas olladas sobre os textos literarios, con pouca tradición en Galicia e no ámbito ibérico en xeral, convidamos diferentes estudosos a abrir novas vías de exploración neste campo.

Anxo Angueira, profesor da Universidade de Vigo e presidente da Fundación Rosalía de Castro, lémbra-nos que os nomes son a paisaxe emotiva dun tempo e ilústrao cos nomes de Rosalía e dos seus personaxes. A pescuda das escolllas dos nomes dos seus personaxes literarios revela que, alén da súa significación poética, están influídas polas lecturas literarias da autora (Hugo, Verne, Poe...) e mais polas súas circunstancias biográficas.

M.ª Xesús Nogueira, profesora da Universidade de Santiago de Compostela, fala de *nomes feridos* desde a perspectiva da ecopoesía, un subxénero da poesía recoñecido nos últimos tempos que pon unha forte énfase no ecolóxico. Os nomes de lugar evocan un tempo e un espazo perdidos e son útiles para dar máis forza ós desastres naturais ou provocados que sofre o territorio: a construción do encoro de Castrelo de Miño, a mina de ouro de Corcoesto, o afundimento do *Prestige*...

Pola súa parte, Helena de Carlos (Universidade de Santiago de Compostela) enlaza o sentido alegórico das lendas de Troia e o concepto de etimoloxía da época antiga e medieval como método para chegar á verdadeira esencia das cousas nomeadas. Móstranos así como se quixo vincular con Galicia personaxes errantes que partiron de Troia, como Teucro, considerado fundador da estirpe dos *Gallaeci*, ou o presunto parentesco de *Lisboa* (*Ulissipo*) con *Ulises* e de *Ache-las* (mosteiro lisboeta) con *Aquiles*.

Céntrase tamén na literatura da Idade Media Bieito Arias Freixedo (Universidade de Vigo), quen estuda a onomástica nos paratextos, a aonimia como recurso, os artificios *aequivocatio* e *interpretatio nominis* na creación onomástica das cantigas, a funcionalidade dos alcumes e, finalmente, propón novas hipóteses de edición a partir da interpretación de nomes en pasaxes escuras. Tamén menciona as referencias na lírica profana á materia de Francia (*Rolán*), da artúrica (*Artur*, *Xenevra*, *Lanzarote*, *Tristán*) e da troiana (*Paris*). Finalmente, salienta o valor do material onomástico para a edición textual.

Moitos destes nomes citados naceron nun ámbito exclusivamente literario, nomeando persoas reais. Antón Palacio, académico correspondente e profesor da Universidade de Vigo, examina a contribución ó repertorio de nomes de pía galegos dos nomes literarios, especialmente os artúricos, na sociedade galega medieval e moderna. As lendas do ciclo de Bretaña inspiraron nomes como *Brianda*, *Briolanxa*, *Grimanesa*, *Guiomar* e *Iseu*; en *Helena* hai obvia influencia tamén da historia de Troia. Desde a Idade Media, pero sobre todo no século XVI, os nosos fidalgos gustaban de ver reflectidos nos seus fillos e fillas os personaxes literarios.

Coma nas demais edicións destas xornadas, préstaselle atención ó aproveitamento didáctico da onomástica nas aulas. Nesta ocasión, Marga do Val (IES Rosalía de Castro, Santiago de Compostela) expón propostas que, por unha banda, indagan na onomástica propia do alumnado mediante a confección de árbores que reconstrúen nomes e espazos familiares, e por outra examinan pseudónimos dos escritores (incluídos os trobadores medievais) e títulos de obras, amais de nomes dos personaxes nas obras ficcionais do Rexurdimento e doutros autores dos séculos XX e XXI. Todo isto contribúe a situar a onomástica no seu mapa xeográfico e emotivo e como elemento de identidade.

Ademais da importancia que teñen estes novos estudos para o desenvolvemento da onomástica literaria galega, ata agora pouco tratada como se dixo, consideramos do maior interese ter en conta a perspectiva do autor: a persoa que narra ten presente no momento de escoller un nome para un personaxe o seu contexto persoal (o do creador e o do personaxe), o público implícito e o carácter do personaxe, entre outras consideracións. Xosé Luís Méndez Ferrín, creador dun dos máis singulares espazos onomásticos na nosa literatura, ó ser preguntado de que partía a súa escolla, dicía: “[Na elección dos nomes] xoga o pracer de evocar mundos totalmente gratuítos, porque, ata que non lles poñamos nomes propios, non existen” (Salgado e Casado 1989, p. 201). E reconece que neles hai “unha coherencia interna, a medias consciente e racional e a medias poética”. Para examinar como o autor escolle un nome para a súa obra literaria, Richard Coates (2018) propuxo a seguinte clasificación, na cal incorporamos exemplos da literatura galega:

1. Inventado *ex nihilo*, ou coa aparencia de selo: *Pamela* por Philip Sidney (séc. XVI), *Mr Spock* na serie *Star Trek*, *Ulf Roam* no *Retorno a Tagen Ata* de Méndez Ferrín...

2. Escollido aleatoriamente dun conxunto preexistente: *Robinson Crusoe* de Defoe, *Emma* de Jane Austen, *Balbino* de Neira Vilas...¹
3. Conmemorativo: replica deliberadamente o nome dun individuo real ou ficticio coñecido polo autor como nome de personaxe ou para recrealo: *Lenina* n' *Un espléndido mundo novo* de Huxley, *Stephen Dedalus* de Joyce, tomado da mitoloxía grega, *Fedra*, de Racine, a partir de Eurípides, *Morgana*, de Begoña Caamaño, do ciclo artúrico, ou *Circe*, da mesma autora, das lendas de Troia.
4. Inventado, pero composto de elementos lingüísticos interpretables que o autor desexa que sexan transparentes para o lector: os personaxes de Harry Potter² ou algúns dos protagonistas dos debuxos animados *Os tolos do volante* (ing. *Wacky Races*; cast. *Los autos locos*): *Dick Rañas* (ing. *Dick Dastardly*; cast. *Pierre Nodoyuna*), *Paspán* (ing. *Muttley*; cast. *Patán*), *Penélope Chusquiña* (ing. *Penelope Pitstop*; cast. *Penélope Glamour*).

Nesta xornada, para contarmos coa voz directa dos autores, organizamos unha mesa redonda composta por tres narradores de diferentes idades e estilos: Berta Dávila, a académica Fina Casalderrey e Marcos Calveiro. A mesa foi moderada pola académica Marilar Aleixandre, tamén escritora.

Bérta Dávila procura que os nomes non sexan singulares para que non estorben na lectura despregando un abano de connotacións curiosas ou raras; tamén foxe de nomes con dúbidas de pronuncia ou con sons alleos á nosa lingua; busca nomes transparentes que causen pouco impacto no texto, que non produzan “contaminación lumínica”, e por iso en ocasións non nomea algúns dos personaxes.

Marcos Calveiro, na súa intervención oral, denominou *onomástica matemática* a ecuación coa que despexa a incógnita durante o proceso creativo, dada a dificultade que lle supón atopar os nomes das personaxes. Cre que os nomes lles teñen que acaer e fai moreas de combinacións previas ata que o consegue, tendo en conta outra cuestión importante: a eufonía. Tamén considera unha *onomástica xeográfica e histórica*, coherente coa época e o lugar para conseguir

1 Independentemente da significación que o nome Balbino adquiriu en Galicia trala popularidade de *Memorias dun neno labrego*.

2 Véxase Marilar Aleixandre (2007), onde comenta a súa proposta de tradución dos nomes propios para o primeiro volume da saga, que non se publicou por imposición da editorial Salamandra por razóns de mercadotecnia.

a verosimilitude, que lle parece fundamental; ás veces son nomes simbólicos, como cando non lles pon nomes a uns nenos escravos que só os reciben cando se liberan. Outra das etiquetas empregadas, esta vez ironicamente, é a de *onomástica de vinganza*, nomes con que salda contas con personaxes reais.

Fina Casalderrey cre que os nomes deben trasladar ó lugar onde acontecen os feitos; molestan cando o lector os encontra raros e fóra de lugar e son resultado dunha escolla intencionada, da mesma forma que as persoas alteran o seu nome ó longo da súa vida na busca máis ou menos consciente dunha identidade propia. Tamén nos conta do simbolismo e das razóns dos nomes dos seus propios personaxes. Porque os nomes importan, na vida real e nas vidas ficcionais.

A moderadora, Marilar Aleixandre, subliña a necesidade da verosimilitude, exposta por tódolos participantes, conseguida antes coa utilización das guías telefónicas e agora coa consulta dos datos dos Institutos de Estatística. Tamén se pon de relevo, nas exposicións e no debate subseguinte, que a elección de nomes especificamente galegos na ficción non ten por que restarlle credibilidade, porque a ficción é sempre un artefacto en que o lector admite implicitamente as regras das que parte. E que, se a literatura non se crea para a normalización da lingua (ou da onomástica) si pode contribuír a ela.

Pechou a xornada Xosé María Álvarez Cáccamo cun acto poético baseado no seu *Cántico dos topónimos esdrúxulos* (2010), no cal actuaron Madalena Gamalho, como solista, e Iria Iglesias, pianista, que nos ofreceron a conxunción da música coa palabra.³ Gonzalo Navaza, na súa presentación, recordou a definición da literatura como a linguaxe liberada da propia necesidade de comunicar, o cal ten a súa maior expresión nos topónimos, pois, pola súa propia natureza, non significan nada, senón que só designan. A materia do libro, topónimos esdrúxulos, permite construír enunciados con ritmo dactílico, o que en poesía se chama pé de muiñeira. Transcribimos a seguir un exemplo destes poemas de Álvarez Cáccamo, un soneto que tamén contén un acróstico:

Úbeda Brántega Cícere Nétoma
 Nóitegos Lácere Prógalo Mántaras
 Sálvora Cáparos Mótega Pántaras
 Óutara Bréixome Páramos Éntoma

3 A súa forza sonora pódese escoitar aquí: <https://youtu.be/HPUiRPd7EPM>

Nóutigos Cádavo Líncora Bértola
Ézaro Bóveda Cógomo Názara
Tállara Céltigos Féveda Lázara
Óutara Pígara Cádevas Bértola

Dádivas Pértega Cótaro Sísamo
Édramo Sárdoma Gándara Sésamo
Ábedes Trástigos Lóngara Guísamo

Mórdomo Támoga Córcores Sábade
Órrea Béxeres Érmora Méixamo
Rétede Frádega Lóuzara Rábade.

En fin, son moitos os camiños que se lles quixeron abrir con esta xornada ós investigadores e ós creadores. Esta publicación pretende ser un punto de partida para que as reflexións sobre a onomástica literaria continuaren a daren tan bos froitos coma estes.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Aleixandre, Marilar (2007). Samaín versus Halloween, cultura e mercancías: nomes na tradución de Harry Potter. En: Luz Méndez e Gonzalo Navaza, eds. *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega "Frei Martín Sarmiento"*. Santiago de Compostela, 2, 3 e 4 de setembro de 2002. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 633-642.
- Alvarez Cáccamo, Xosé María (2010). *Cántico dos topónimos esdrúxulos*. [Culleredo, A Coruña]: Espiral Maior. [Poema-epílogo de Gonzalo Navaza].
- Angueira, Anxo (2010). Terra e pobo en Novoneyra. *Boletín da Real Academia Galega*. 371, 29-40. <https://doi.org/10.32766/brag.371.346>
- Angueira, Anxo (2014). Literatura, paisaxe e toponimia: outra vez Sarmiento. *Madrygal*. 17, 153-161. Disponible en <https://revistas.ucm.es/index.php/MADR/article/view/46290/43516>
- Coates, Richard (2018). Linguistic aspects of literary name origination. *Onoma*. 53, 11-31. <https://doi.org/10.34158/ONOMA.53/2018/2>

- Cochón, Iris (2008). Lírica reversible. Toponimia y poesía contemporánea. En: Paolo D'Achille, ed. *Lessicografia e onomastica 2. Atti delle Giornate internazionali di Studio. Università degli Studi Roma Tre. 14-16 febbraio 2008*. Roma: Società Editrice Romana, 655-670.
- Cochón, Iris (2009). Onomástica e poesía: a antroponimia como indutora de ficcionalidade. En: Esther Corral Díaz, Lydia Fontoira Surís e Eduardo Moscoso Mato, eds. *"A mi dizen quantos amigos ey". Homenaxe ao profesor Xosé Luís Couceiro*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 103-110.
- Fernández Salgado, Xosé Antonio (2016). Significado e función dos antropónimos en *Majina*, a primeira novela galega. *Revista Galega de Filoloxía*. 17, 53-75. <https://doi.org/10.17979/rgf.2016.17.0.1871>
- Ferreiro, Manuel (2017). *Esta é a terra dos eidos amigos. Escolma xeográfica da poesía pondaliana*. A Coruña: Deputación da Coruña.
- Ferreiro, Manuel (2018). *Coa faz á terra volta*. Toponimia e poesía en Eduardo Pondal. En: Ana Isabel Boullón Agrelo, ed. *Estudos de Onomástica Galega III. Os alcumes*. A Coruña: Real Academia Galega, 169-182. <https://doi.org/10.32766/rag.337>
- Gibka, Martyna (2019). *Literary onomastics: A theory*. Łódź: ArchaeGraph.
- Ionescu, Christian (1993). La onomástica en Cunqueiro. Antroponimia de los relatos cortos. En: Xesús Domínguez Dono, ed. *Actas do Congreso Álvaro Cunqueiro. Mondoñedo, 9-13 de setembro de 1991*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 15-34.
- Lema Suárez, Xosé María (2017). A onomástica da novela *Costa do Solpor*. En: Ana Isabel Boullón Agrelo e Luz Méndez, eds. *Estudos de Onomástica Galega II. Os nomes e os apelidos: aspectos legais, sociais e lingüísticos*. A Coruña: Real Academia Galega, 109-126. <https://publicacions.academia.gal/index.php/rag/catalog/book/323>
- Nogueira, María Xesús (2004). Achegamento á onomástica na narrativa galega de Álvaro Cunqueiro. En: Rosario Alvarez Blanco, Francisco Fernández Rei e Antón Santamarina, eds. *A lingua galega, historia e actualidade. Actas do I Congreso Internacional, 16-20 de setembro de 1996, Santiago de Compostela*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, vol. III, 637-649.

- Nogueira, María Xesús (2007). A autorrepresentación onomástica na obra de Álvaro Cunqueiro. En: Luz Méndez e Gonzalo Navaza, eds. *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega "Frei Martín Sarmiento": Santiago de Compostela, 2, 3 e 4 de setembro de 2002*. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 643-655.
- Palacio, Antón (2004). Os sobrenomes como materia literaria en Cunqueiro. En: Ana I. Boullón Agrelo, ed. *Novi te ex nomine. Estudos filolóxicos ofrecidos ao Prof. Dr. Dieter Kremer*. Biblioteca Filolóxica Galega do Instituto da Lingua Galega. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 519-540.
- Salgado, Xosé M. e Casado, Xoán-M. (1989). *Xosé L. Méndez Ferrín*. Barcelona: Sotelo Blanco Edicións.